

Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması:

İstanbul Tecrübesi

EDİTÖRLER

Mehmet Fatih ARSLAN-Muhammed Veysel BİLİCİ

İSTANBUL 2010

Müslüman İstanbul'un Dinsel - Kültürel Çoğulculuğunun Teorik Ve Tarihsel Arka Planı

Ahmet Yaman^(*)

İstanbul'un fethi ile birlikte Tanzimat dönemine kadar "Millet Sistemi" esasına göre şekillenen Osmanlı toplumunda, bu toplumu oluşturan milletlerin, yani farklı din mensupları ve zümrelerinin din ve düşünce hürriyetleri garanti altına alınmış; buna ilaveten verilen kimi özerklikler doğrultusunda, özel hukuk alanına giren hukukî işlemler ya da olaylar, her *milletin* kendi hukukuna ve örfüne göre çözümlenmiştir. Böylece Osmanlı pâyitahtı İstanbul, ne Roma ve Bizans ne de Latin dönemlerinde görülen bir çoğulculuğa ev sahipliği yapmıştır.

İstanbul'daki bu çoğulculuk kültürü teorik olarak, İslam'ın sunduğu dünya görüşü ve bu görüşün ürünü olan tarihî tecrübe gibi iki arka plan ögesinden beslenmiştir.

Söz konusu öğelerden ilkinde yani İslam'ın dünya görüşüne bakıldığında, onun ana kaynağı ve kutsal metni olan Kur'an'ın, dinsel ve dolayısıyla kültürel çoğulculuğun Yüce Yaratıcı'nın bizzat kendisinin muradı olduğunu açıkça vurguladığı görülür:

*"Sizden her biriniz için bir sistem ve bir hayat tarzı belirledik. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise hayırlı işlerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir."*¹ ile *"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların hepsi toplu halde mutlaka iman ederlerdi. Böyle iken, sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacağım?"*² ayetleri, aynı içerikteki birçok mesajın ana temasını yansıtmaktadır.

Dinsel ve kültürel farklılıkların bir yaratılış gerçeği olduğu belirtilip ardından İslam'ın dışındaki diğer dinlere ve mensuplarına hayat hakkı tanınmaması, açık bir

(*) Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (ayaman@selcuk.edu.tr).

1 Mâide 5/48.

2 Yûnus 10/99.

İSTANBUL TECRÜBESİ

tutarsızlık olurdu. Bu sebeptendir ki, gerek Kur'ân gerek onu duyuran İslam Peygamberi, din ve düşünce hürriyetini teminat altına alacak hükümler getirmiştir.³ Daha açık bir dille söylersek, dinde zorlama olmayacağını ve herkesin özgür iradesiyle dinini seçebileceğini öngören İslam, seçilen dinin gereklerinin rahatça yerine getirilmesini de garanti altına alacak ilkeler ve hükümler koymuştur.

İslam toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin can, mal, inanç ve değerlerinin Müslümanların sorumluluğunda/garantörlüğünde olduğunun ifadesi olan *zimmet*, söz konusu ilke ve hükümlerin hukukî ve siyasî çerçevesini deyimlemektedir. Osmanlı uygulaması da, esasen kendisinin ana referans çerçevesini oluşturan İslam'ın bu *zimmet* anlayışına dayanmaktadır.

Müslümanların hâkim oldukları coğrafyalarda gayrimüslimlerin vatandaş sıfatıyla, üstelik hayli geniş bir hukukî-kazâî özerklikten istifadeyle yaşamaları imkânını veren *zimmet* müessesesini, Hz. Muhammed de (s.a.) gerek şahsî uygulamaları gerek verdiği birçok talimat ile somutlaştırmıştır.

Hukuk tarihinin bilinen ilk yazılı anayasası olan Medine Sahîfesi'ndeki "*Yahudilerden bize tabi olanlara, haksızlık yapılmaksızın ve aleyhlerindekiyle de destek olmaksızın yardım edilecek ve iyi muamelede bulunulacaktır*" ile "*Araf Yahudileri müminlerle beraber bir ümmet oluştururlar. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir. Bu hükme, haksızlık yapmadıkça ve suç işlemedikçe gerek mevlâları gerek bizzat kendileri dâhildirler. Haksızlık yapıp suç işleyen, ancak kendisine ve ailesine zarar verir.*"⁴ gibi taahhütler bir yana, Hz. Muhammed (s.a.), kendi otoritesinin uzağında kalan yerlerdeki gayrimüslimlerin haklarını da koruyacak adımlar atmıştır. Mesela Güney Arabistan'daki Himyer kralına gönderdiği bir mesajda, Yahudi ve Hristiyan olarak eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir müdahalede bulunulmamasını şart koşmuş; Necran Hristiyanlarına verdiği emannamede, onların mallarına, canlarına, dînî hayat ve uygulamalarına, ailelerine ve mabetlerine bizzat kendisinin kefil olduğunu bildirmiştir.⁵

Bütün bu ilahî yönlendirmeleri esas alan Müslüman hukukçular "*Onlar da tıpkı Müslümanlar gibi hak ve yükümlülüklerle sahiptirler*" genel kuralı çerçevesinde gayrimüslimlerin "*inançlarıyla baş başa bırakılması gerektiğini*" vurgulamışlardır.⁶ Öyle ki İslam'ın kesinlikle cevaz vermediği işlem veya tasarruflara dahi, kendi değerlerince meşru olması ve kendi aralarında uygulanması şartıyla ilişilmemiştir. Bu tavrın somut bir göstergesi olarak Hasan Basrî (ö.110/728) zimmîlerin İslam hukuku bakımından geçersiz sayılması gereken nikâhlarına devletin karışıp karışamayacağını soran

3 Bakara 2/26; Kehf 18/29; Gâşiye 88/21–22.

4 Sahîfe'nin bütünü için bkz. Muhammed Hamîdullah, *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987, s. 59–62.

5 Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1382, s. 72; Hamîdullah, age., s. 175, 220.

6 Serahsî, *el-Mebsût*, İstanbul 1983, 13/137; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi*, Beyrut 1982, 6/280.

Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması

Emevî halifesi Ömer b. Abdilazîz'e (ö.101/720) "*Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar*" diyerek, karışılmaması gerektiğini belirtmiştir.⁷

Her ne kadar fıkıh geleneği içinde:

* Müslüman yurdunda zimmîlerin kilise yapmalarına izin verilmez. Fetihden önce yapılmış ve halen ayakta olanlarına dokunulmaz; fakat yenilerinin yapılmasına müsaade edilmez. Çünkü orası artık bir Müslüman yurdu olmuş; içinde cuma ve bayram namazlarının kılındığı, İslam'ın öngördüğü hükümlerin uygulandığı bir yer haline gelmiştir. Böyle bir yerde yeni tapınak yapmalarına imkân tanınması, Müslümanların aşağılanması veya görünürde Müslümanlara muhalefet etmelerine göz yumulması anlamına gelir.

*Haç çıkarmak isterlerse, bunu eski kiliselerinde yapabilirler. Kilisenin dışına çıkarak şehirde bunu açıkça yapmalarına izin verilmez. Zira bu da Müslümanları küçümsemek olur. İllâ da dışarı çıkaracaklarsa bunu âlâyîşle teşhir etmeden gizlice yaparlar ve şehrin son evlerini de geçtikten sonra istedikleri törenleri icra ederler.

* Eski kiliselerinin içinde olmak kaydıyla çan çalabilirler. Kilisenin dışında çalmak isterlerse, bu, Müslümanların ezasıyla rekabet etme anlamına geleceğinden kabul edilemez.

* İslam ülkesinde yerleşecekleri bir yerde kilise ve havra yapmak, içki ve domuz satmak şartıyla Müslümanlarla barış anlaşması imzalamak isterlerse, buna onay verilemez. Devlet başkanı onlara bu yönde bir söz vermişse, buna vefa göstermesi gerekmez. Çünkü böyle bir anlaşma İslam'ın hükmüne aykırıdır. Peygamber de zaten '*Allah'ın Kitabı'na uymayan her şey batıldır*' buyurmuştur."⁸

gibi hükümler bulunsa da bunlar sağlam delillere dayanmamaktadır. Mesela Hanefî mezhebinin ve bunun yanında devletler hukukunun kurucu isimlerinden olan İmam Muhammed (ö.189/805), yukarıda sıralanan hükümler için, tek bir rivayet deliline dayanmaktadır. O da Mısır Kadısı Tevbe b. Nemer (Temr) el-Hadramî'nin Hz.Peygamber'den naklettiği söylenen "*İslam'da içdiş etme ve kilise açma yoktur*" hadisidir.

7 Antoine Fattal, *le Statut Legal des Non-Musulmans en Pays d'Islam*, Beyrut 1958, s. 128'den nakleden Mehmet Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi I-III* (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, 2/420.

8 Serahsî, *Şerhu's-Siyerü'l-Kebîr*, Kahire 1958-1971, 4/1528-1548; Türkçe çevirisi: *İslam Devletler Hukuku* (çev. İbrahim Sarıms-Sait Şimşek), Konya 2001, 4/95-109.

Bilinen meşhur hadis kaynaklarında yer almayan rivayet, İbn Semâa'nın (ö.233/848) *Nevâdir* isimli eserinde, hocası olan İmam Muhammed kanalıyla nakledilmektedir. Aynı içeriği, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.224/838) Hz Ömer'in sözü biçiminde verirken⁹, Buhârî (ö.256/869) *et-Târîhu'l-Kebîr*'de Abdurrahman b. Cassâs'ın rivayeti olarak kaydeder ve mürsel olduğunu yani sahâbî râvîsinin bilinmediğini beyan eder.¹⁰ Nispeten geç dönem müelliflerinden Beyhakî'nin (ö. 458/1065) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında İbn Abbas rivayeti olarak yer verilen¹¹ mezkûr haberi, Ebu Nuaym (ö.430/1038) mürsel ve mevkûf senedlerle iki ayrı târiften daha rivayet eder.¹² Dirayetli hadis tenkitçisi İbn Hacer (ö.852/1448) ile ona göre daha mütesâhil sayılan Süyûtî (ö.911/1505) bu rivayetlerin zayıf olduğunu tespit etmişlerdir.¹³ Söz konusu rivayeti bütün târifleriyle inceleyen Hanefî âlimi Cemâleddin ez-Zeylaî de (ö. 762/1361) sonuç itibarıyla aynı kanaati dile getirmiştir.¹⁴

Hadis tekniği açısından gerek senet gerek metin sorunları bulunan böyle rivayetleri bir tarafa bırakıp doğrudan Kur'ân'a ve örnek dönemlerin uygulamalarına bakıldığında çok daha farklı bir yorum imkânı ortaya çıkmaktadır.

Bir kere Kur'ân, içinde yapılan ayinleri onaylamasa da hangi dine ait olursa olsun mabetlerin koruma altında olduğunu belirtmektedir: "...Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içlerinde Allah'ın adı çok anılan mescitler muhakkak yerle bir edilirdi..."¹⁵ Böyle olduğu içindir ki, Hayber'i fetheden Hz. Peygamber (s.a) Yahudilerin mabetlerini olduğu gibi bırakmıştı.

Özellikle İmam Mâlik (ö. 179/795) ve öğrencisi İbnü'l-Kasım (ö.191/806) olmak üzere kimi fakihler muhtemelen bu verilere dayanarak, yarar görmesi halinde ve anlaşma şartları muvacehesinde devletin, gayrimüslim vatandaşlarına mabet açma izni verebileceğini söylemişlerdir.¹⁶ Bu kanaat, İbn Abbas'a ait olduğu söylenen şu yaklaşım ile de uyum arz etmektedir: "Yabancıların kurup da Allah'ın bize fethini müyesser kıldığı şehirlere Müslümanlar yerleşirlerse, yabancılar kendileriyle yapılan anlaşma şartlarından istifade ederler. Müslümanlara ahde vefa göstermek düşer..."¹⁷

Tarihî uygulamalara bakıldığında adı geçen fetvanın sadece kitaplarda kalmadığı görülmektedir. Söz gelişi Muâviye'nin iktidarında sahâbî Amr b. el-Âs'ın Mı-

9 Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, Kahire 1968, s. 137.

10 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Beyrut ty., 5/269.

11 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut 1994, 10/41.

12 Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Mısır 1938, 6/380.

13 Münâvî, age., 6/380.

14 Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, Beyrut 1987, 3/453-454.

15 Hac 22/40. Hasen el-Basrî'nin ayete getirdiği yoruma göre İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin mabetleri müslümanlar sayesinde korunmuştur. bkz. İbn Kayyım, *Ahkâmü Ehliz-Zimme*, Beyrut 1994, 2/667.

16 Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Beyrut ty. (Dâru Sâdır), 4/424; bkz. Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fi Dâri'l-İslam*, Beyrut 1986, s. 97-99.

17 Ebu Yusuf, age., s. 149; Ebu Ubeyd, age., s. 141.

sır valiliğini yürüttüğü bir sırada Ya'kûbî patriği Enmânû tarafından İskenderiye'de Mâr Kıs (Markos-Macarius) Kilisesi inşa edilmiş; Mesleme b. Mahled'in görev döneminde (47-62/667-681) Fustât'ta (Kahire) bir manastır inşasına izin verilmişti. Hatta daha ilginç, buralarda çan çalma yasağının sadece ezan vakitlerine münhasır olduğunu, onun dışında herhangi bir kısıtlamanın bulunmadığını tarihçiler kaydetmektedirler.¹⁸ Nitekim cengâver sahâbî Hâlid b. Velîd'in Ânât ahalisiyle; bir başka sahâbî Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ın Şam Bölgesi sakinleriyle yaptığı anlaşmalarda, çanlarını, ezan-namaz vakitleri dışında günün diledikleri her saatinde çalabilecekleri, yortularında haçlarını açıkça taşıyabilecekleri hükmü yer almaktaydı.¹⁹

Öyle anlaşıyor ki, gayrimüslimler karşısında kazanılan sürekli zafer havasının doğurduğu psikolojik üstünlük, zaman içerisinde onların mabetlerine bakışı da etkilemiş, tamirine izin verilmemesi, hatta yıktırılması yönündeki kanaatler fıkıh kitaplarına hüküm olarak yansımıştır.

Gayrimüslimlerin, propaganda manası taşıyan şi'arlarını Müslüman bir toplumda taşıma ve icra etmeleri konusundaki eski içtihatların nassa değil, kamu yararına dayandığını söyleyen Hayreddin Karaman da şu yorumu yapmaktadır: İslam devleti iman ve ideoloji üzerine kurulmuş, İslam'ı koruma ve yaymayı görevlerinin başına almış bir devlettir; bunlar İslam toplumunun da önde gelen görevleridir. Yabancılarla verilen bu nevi haklarda işte bu görev esas alınacak, ona aykırı düşmedikçe, İslam ve topluma bir zarar vermedikçe hürriyet kısıtlanmayacaktır.²⁰

Müslüman İstanbul'un asırlar boyu ev sahipliği yaptığı dînî ve kültürel çoğulculuk, işte bu teorik ve tarihsel arka planın ürünüdür. Tebliği, İstanbul'un çoğulcu görüntüsüne ilişkin bazı örneklerle tamamlayacağım:

* Bizans İstanbul'unda baskı altında yaşayan Yahudiler, Müslüman İstanbul'da rahata kavuşmuşlardı. Bunun bir göstergesi olarak Fatih Sultan Mehmed, Bizans'ta çok zor şartlar altında hahamlık görevini yürütmeye çalışan Rabbi Moses Capsali (Moşe Kapsali)'yi yahudi tâifesinin yetkili hahamı olarak tayin etmişti.²¹ Ardından, mabetlerine dokunulmayacağı, Tevrat eğitimine karışılmayacağı ve dinlerinin gereklerini serbestçe yerine getirebilecekleri teminatını vermişti. Nitekim aynı teminat 1011/1602 yılında "ellerindeki fetâvâ-yı şerîfe ve ecdâd-ı ızâmın verdikleri evâmîr-i münîfe muktezâsınca" tekrarlanmıştı.²²

* Sadece kendi aralarında olmak kaydıyla, dinlerince yasaklanmayan alkollü içki imal etmek ve içmek, domuz beslemek ve yemek, mahremlerle evlenmek gibi uygulamalarda, İstanbul gayrimüslimleri özgür bırakılmışlardı.

18 Bu bilgilerin ayrıntı ve kaynakları için bkz. Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 95 vd.

19 Ebu Yusuf, age., s. 138,146.

20 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1987, 3/265.

21 Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries*, Leiden 1984, s. 20-21; Naim Güler, *Türk Yahudileri Tarihi I*, İstanbul 1993, s. 51-52.

22 Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, s. 11-13.

İSTANBUL TECRÜBESİ

* Osmanlı merkezî yönetimi, kuruluşundan sona ermesine kadar, aileyi ilgilendiren hukuk alanını gayrimüslimlerin kendi cemaat önderlerine bırakmakla kalmamış, bu alana dışarıdan hatta Müslümanlardan gelebilecek müdahalelere de fırsat vermemiştir. Kâdırlara ve imamlara buyruklar gönderilerek, gayrimüslimlerin nikâh işlerine karışmamaları istenmiş; kâdırlara kendi yargı çevrelerinde duyarlı olmaları talebiyle, mahalle imamlarının yetkilerini aşarak gayrimüslimlerin nikâhlarını kıyıp kıymadıklarını denetlemeleri emri verilmiştir.²³ Dahası gayrimüslimlerin nikâh-talâk işlemlerini kendi dinlerine, belgelerdeki özgün ifadeyle "kendi âyinlerine göre" yapıp yapmadıkları bile denetlenmiş, bu denetlemeyi yapan Ehl-i örf'e, söz konusu olan hangi dînî zümre ise onların hukuk ve telakkilerine göre caiz sayılmayacak işlemlerin iptali yetkisi verilmiştir. Bunun yanında Ehl-i örf'ün, rüşvet alarak gayri meşru evlilikleri onaylamaları için rûhânî önderlere baskı yapmaları da engellenmeye çalışılmıştır.²⁴

* Gayrimüslimlerin İslam'ı kabule zorlanmalarını bertaraf etmek için, mühtedînin, kimseden baskı görmeden kendi isteğiyle Müslüman olduğunu mahkemede şahitler veya son dönemlerde konsolosluk tercümanı huzurunda beyan etmesi usûlü benimsenmişti.²⁵

Son cümle olarak şunu kaydedelim ki, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşların hakları konusunda uluslararası topluma verdiği sonraki taahhütler, bu coğrafyada yüzyıllar ötesine giden bir geleneğin tescilinden başka bir anlam taşımamaktadır.

23 *Külliyyât-ı Kavanîn*, c.2, No:3991; c.3, No:3992'den nakleden M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 246.

24 *Külliyyât-ı Kavanîn*, c.3, No:3993; c.4, No: 3994'den nakleden Kenanoğlu, age., s. 246-247; Yavuz E - can, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001., s. 204.

25 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 134.